

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИМУШЕНИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ

Представлено результати теоретичного аналізу соціально-психологічних особливостей вимушених переселенців. Розглянуто види міграцій, погляди науковців на поняття "культурний шок". Висвітлено психічні стани, які можуть супроводжувати мігрантів в процесі їх адаптації до нових умов. Розкриті різні адаптаційні стратегії, які можуть бути властиві переселенцям. Названі особистісні характеристики, що сприяють максимально ефективній та швидкій адаптації до нових умов проживання.

Ключові слова: вимушені переселенці, міграція, соціально-психологічна та соціально-культурна адаптація, адаптаційна стратегія.

Постановка проблеми. Процес міграції отримав суттєвого розповсюдження у всьому світі, проте в Україні саме зараз він є досить частим явищем. Велика кількість мешканців сходу України вже декілька років активно переселяється. Частина людей переміщується через те, що були в осередку воєнного конфлікту та намагаються врятуватись, а частина не була свідком бойових дій, проте боїться переслідувань через свої політичні погляди. Як би там не було, причини у кожного свої, проте ситуація, яка склалась на території, де вони проживали, змусила їх змінити середовище життя.

Мета статті: проаналізувати соціально-психологічні особливості вимушених переселенців.

Результати теоретичного дослідження. Міграцію визначають як переміщення людей через кордони тих чи інших територій зі зміною місця проживання назавжди чи на більш-менш тривалий час. Р.М. Шаміонов вказує на важливість причин міграції. Так, зміна ситуації, викликана власною соціальною активністю особистості та незалежними від неї обставинами вельми різні. Адже, у випадку добровільної міграції особистість виявляється здатна не тільки до толерантності до змін, але й пристосуванню. Інакша картина виявляється при розгляді адаптації у випадку зміни ситуації через незалежні від особистості обставини. В цьому випадку адаптаційна готовність обмежена лише попереднім досвідом [11, с. 224-225].

Негаразди, які стали причиною вимушеного переселення, та сам факт втрати батьківщини визначають формування специфічного досвіду мігрантів, який виходить за межі звичайного та повсякденного [7, с.17].

В.І. Кайгер, М.А. Южанін, Н.М. Стукаленко, Н.А. Ручкова, Н.М. Лебедева виділяють проблему "культурного шоку" мігрантів.

Н.М. Лебедева говорить про стресогенний вплив нової культури, з якою зустрічаються мігранти в результаті географічного пересування, та про те, що контакт з іншою культурою викликає порушення психічного здоров'я, виражене психічне потрясіння, яке отримало назву "культурного шоку" [5, с. 15].

Причинами сильного нервового потрясіння, яким супроводжується "культурний шок", на думку Н.А. Ручкової, виступає вплив нових умов, коли сенсорні, символічні, вербальні та невербальні системи, які безперерійно забезпечували нормальне життя на батьківщині, відмовляються адекватно працювати [8, с.195].

В.І. Кайгер, на основі аналізу кроскультурних психологічних досліджень впливу на людину "культурної дистанції", "культурного шоку", міграцій, показав, що соціокультурні, антропо-біологічні та клімато-географічні зміни можуть обумовлювати депресивні прояви [4, с. 82].

Н.М. Стукаленко не заперечує негативний вплив "культурного шоку" на переселенця, проте не виключає можливості його позитивного впливу. Так, на думку вченого, "культурний шок" може грати позитивну роль в тому випадку, коли первісний дискомфорт веде до прийняття нових цінностей й моделей поведінки та, в кінцевому випадку, слугує джерелом саморозвитку, культурного зростання [10, с.147].

За М.А. Южаніним симптомами "культурного шоку" у мігрантів виступають почуття розчарування, замішання, дезорієнтованості, дискомфорту, фрустрації та депресії. Вищевказані стани викликані незнанням культурних цінностей, норм та звичаїв, суттєвою зміною соціальних умов життєдіяльності, проявом взаємного нерозуміння з місцевими мешканцями [12, с. 74].

Група вчених (Г.У. Солдатова, Ф.Б. Березін та В.В. Гриценко) робить акцент на тривозі, як одній із ключових проблем мігрантів.

Г.У. Солдатова зазначає, що тривога у вимушених переселенців з'являється ще до переїзду та посилюється після нього, адже прибуття в невідомість також оцінюється як небезпечна та погрожуюча ситуація. Тривога супроводжується страхом – емоційною реакцією на реальні події. [7, с. 19-20].

Ф.Б. Березін пише, що люди з високим рівнем тривоги негативно оцінюють існуючу ситуацію та перспективи, відчувають власну недостатність та несправедливість, недобррозичливе ставлення з боку оточуючих, проявляють емоційну неадекватність, своєрідність сприймання ситуації та логічної оцінки. Все це ускладнює засвоєння ними нових норм та їх реалізацію в поведінці та обумовлює схильність привертати увагу оточуючих до своїх труднощів та конфліктів [1, с. 29].

В той же час, В.В. Гриценко зазначає, що посилення тривоги може призводити до включення або підвищення інтенсивності дії адаптаційних механізмів. Завдяки цьому покращується збалансованість в системі людина-середовище [3, с. 54].

Якщо продовжувати тему психічних станів, властивих вимушеним переселенцям, то тут дуже влучною є позиція Г.У. Солдатова, яка вказує на комплексність характеру психологічних проблем та психічних розладів вимушених мігрантів, що торкаються всіх основних сфер особистості: емоційної, когнітивної, поведінкової, мотиваційної, комунікативної. Так, порушення емоційної сфери вимушених мігрантів варіюють від байдужості, пригніченості, втрати інтересу до життя, загальмованості, яка переходить в апатію та депресію, до роздратованості, агресивності, неконтрольованих спалахів гніву [7, с. 237].

У мотиваційній сфері зміна ієрархії потреб та ціннісних орієнтацій призводить до зниження рівня домагань та різкому падінню самооцінки, тяжко переживається неможливість задоволення потреб як вищих, так і нижчих рівнів.

Афективні та мотиваційні проблеми вимушених мігрантів супроводжують порушення когнітивної сфери: наявні випадки розладів всіх основних пізнавальних процесів – порушення пам'яті (амнезії – втрати пам'яті; конфабуляції – наявність в пам'яті подій, які ніколи не відбувались з людиною, важкість запам'ятовування), розсіяність уваги, відволікаємість, порушення сприйняття (наприклад, часу), розлади мислення (зісковзування – мимовільний відхід від основної теми розмови; надмірна докладність).

Серйозні проблеми виявляються в галузі міжособистісного спілкування: як у подружніх відносинах та відносинах з дітьми, так і у сфері взаємодії з представниками власної та іншої культури [7, с.238].

Варто підкреслити, що далеко не завжди труднощі, викликані ситуацією вимушеної міграції (наприклад, зміна мовного та культурного середовища, відсутність близьких друзів чи родини), мають тільки негативні наслідки для психічного здоров'я. Вони можуть сприяти і позитивним змінам, наприклад особистісному росту, придбанню нового досвіду, нових навичок [7, с. 241].

До невротичних розладів, які зустрічаються у вимушених переселенців, Г.У. Солдатова відносить депресії, суїцидальні тенденції, тривожні розлади та страхи [7, с.241].

Як влучно зазначає Г.У. Солдатова, вимушені мігранти, переживши травматичні події, які суттєво підірвали їх фізичне та психічне здоров'я, переживають різке зниження соціально-економічного статусу, відрізняються підвищеною сензитивністю до етнокультурного контексту, труднощами адаптації та наявністю серйозних проблем у взаємостосунках з місцевим населенням [7, с.13].

Проблемою соціально-психологічної та соціокультурної адаптації вимушених переселенців займалися Г.У. Солдатова, М.А. Южанін, Н.М. Стукаленко, В.В. Гриценко, Р.М. Шаміонов.

Слово "вимушений" супроводжує мігранта і після переселення. Інша культура примушує його відмовитись від попереднього способу життя, прийняти інші соціальні норми, правила та способи поведінки. Цей процес, за Г.У. Солдатовою, має назву соціокультурної адаптації. Найважливіша частина змін – культурні: інша мова, звичаї, традиції, ритуали, норми та цінності. В цьому незрозумілому світі неможливо не відчути себе зайвим. Місцеві мешканці з побоюванням та недовірою приймають переселенців. Невидимі соціальні межі, не менш міцно, ніж кам'яні стіни, ізолюють мігрантів, замикаючи їх у згубній самотності [7, с.128].

За Н.М. Стукаленко в основі соціокультурної адаптації лежать соціокультурні відмінності, тобто відмінності в розподіленні та доступності духовних благ та послуг, в рівні їх споживання, ступені активності суб'єкта у соціокультурній взаємодії. Н.М. Стукаленко визначає соціокультурну адаптацію як форму взаємоприспособлення суб'єктів та соціокультурного середовища на основі обміну духовно-практичними можливостями та результатами діяльності в конкретних адаптивних ситуаціях [10, с. 146].

В.В. Гриценко під соціально-психологічною адаптацією переселенців в новому соціокультурному середовищі розуміє складний та багатомірний процес взаємодії представників різних культур, в результаті якого відбувається формування нової позитивної соціальної ідентичності, яка адекватна новим соціокультурним умовам [3, с.62].

За Р.М. Шаміоновим процес соціально-психологічної адаптації пов'язаний не тільки з пристосуванням до нової спільноти, але також із засвоєнням норм відповідних груп, способів взаємодії та інтеграцією у наявну соціальну систему (статусну, комунікативну та ін.) [11, с. 226].

М.А. Южанін, говорячи про процес адаптації мігрантів до нового середовища, робить акцент на тому, що приймаюче суспільство може по-різному ставитись до них, як з тотальним неприйняттям, відторгненням "чужаків", так і толерантно, бути готовим до конструктивного діалогу, взаємоприйнятному міжкультурному спілкуванню [12, с.71].

Тема толерантності дещо під іншим кутом висвітлена у Петрова В.Н., який вважає її характерною рисою відносин між етнічними мігрантами та середовищем в місцях їх нового проживання. На його думку, толерантність – інтолерантність атрибутивно належить системі потреб, інтересів, мотивів,

установок, цілей. При цьому інтолерантність – такий ж природний прояв поведінкової реакції в певній ситуації, як і толерантність [6, с. 86].

Н.А. Ручкова визначає толерантність як цінність та норму громадянського суспільства, та, в той же час, як забезпечення стійкої гармонії між різними конфесіями, політичними, етнічними та іншими соціальними групами [8, с.195].

Дж. У. Бері та М.А. Южанін приділили увагу питанню класифікації адаптаційних стратегій мігрантів.

Так, Дж. У. Бері, на основі таких критеріїв як підтримання, розвиток етнічної своєрідності своєї групи та бажання контактувати з іншими етносами, виділив стратегії асиміляції, інтеграції, сепарації та маргіналізації. Асиміляція передбачає відмову від своїх культурної ідентичності та традицій, та перехід в більшу спільноту. Інтеграція проявляється одночасно через збереження культурної цілісності групи та прагнення стати невід'ємною частиною більшого суспільства. За відсутності значимих стосунків з великим суспільством та збереженням етнічної ідентичності та традицій, наслідуються стратегія сепарації. І, нарешті, коли втрачається культурний та психологічний контакт як зі своєю традиційною групою, так і з культурою більшого суспільства, має місце стратегія маргіналізації [2, с. 189-190].

М.А. Южанін виділяє чотири базові адаптаційні стратегії міжетнічної взаємодії, а саме стратегію "геттоїзації", "культурної колонізації", асиміляцію та інтеграцію.

Стратегія "геттоїзації" реалізується в ситуаціях, коли адаптанти прагнуть уникнути прямих контактів з чужою культурою. Стратегія "культурної колонізації" характеризується активним проявом у мігрантів етноцентризму та інтолерантності. Асиміляція передбачає відмову мігрантів від рідної культури та повну ідентифікацію ("розчинення") з новим етнокультурним співтовариством. Інтеграція полягає у збереженні етноменшинами прихильності до своєї культури та водночас інтерналізації ними інокультурних атрибутів [12, с. 76].

Т.Г. Стефаненко зробив спробу описати психологічний портрет образу людини, який краще за все підходить для життя в чужій культурі. Це професійно компетентний з високою самооцінкою, товариський індивід, екстравертного типу; людина, у якої вагоме місце займають загальнолюдські цінності, відкрита для інших поглядів, яка цікавиться оточуючими, а при вирішенні конфліктів обирає стратегію співробітництва [9, с. 93].

В той же час, автор зазначає, що один певний набір особистісних характеристик не може підходити до всіх культур, ефективність пристосування може бути забезпечена скоріше відповідністю характеристик особистості характеристикам соціального середовища, в якому вона опинилася.

Якщо говорити про фактори, які сприяють адаптації, то серед них вагоме місце відводять соціальній підтримці, яка відіграє найважливішу роль у збереженні та підтриманні психічного здоров'я мігрантів. Вона розуміється як взаємовідносини з найближчим оточенням (родиною, друзями, колегами та іншими людьми), яке допомагає пом'якшити тяжкі удари долі та з меншими витратами пережити кризову життєву ситуацію. Доступність міжособистісних зв'язків, різноманіття та збільшення кількості позитивних контактів, а також інтенсивність взаємовідносин прямо пов'язані зі зростанням психологічного благополуччя та зменшенням ймовірності соматичних та психічних хвороб [7, с. 281].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Можна підсумувати, що вимушене переміщення є досить вагомою проблемою для переселенців. Окрім незручностей, пов'язаних з проживанням на чужій території, переміщення в нове середовище впливає на стан психічного та фізичного здоров'я переселенців. Нервові напруження та безвихідь відчуваються ними іноді настільки сильно, що мають місце суїцидальні наміри. Змінюючи соціальне оточення, переселенці втрачають підтримку друзів та знайомих, з якими вони проживали раніше, що призводить до появи почуття самотності. Все це ускладнює адаптацію до нових умов.

Суттєвим моментом є ставлення приймаючого населення до переселенців, яке не завжди є толерантним та розуміючим. Оточуючі зазвичай неприязно та вороже ставляться до нових мешканців, сприймають їх як "чужих". І переселенці, в свою чергу, не завжди приязно налаштовані по відношенню до приймаючого соціуму. Таким чином, ті соціальні стосунки, які були, вони втратили, а нові ще не встигли завести.

Важливою умовою соціально-психологічної адаптації переселенців вчені вважають соціальну підтримку. Саме тому в подальшому планується більш детально дослідити особливості взаємостосунків між вимушеними переселенцями та приймаючим населенням.

Використані джерела

1. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Ф.Б. Березин. – Л.: Наука, 1988. – 270 с.
2. Берри Дж. У. Аккультурация и психологическая адаптация: обзор проблемы / Дж. У. Берри [пер. с англ. И. Шолохов] // Развитие личности. – Кафедра психологии развития МПГУ: Народное образование. – 2001. – № 3-4. – С. 183-194.
3. Гриценко В.В. Социально-психологическая адаптация переселенцев в России / В.В. Гриценко. – М.: Институт психологии РАН, 2002. – 252 с.

4. Кайгер В.И. Немцы-переселенцы в Украине (1993-1998). Вып. 1: Этнопсихологическое исследование состояния самосознания и уровня социально-психологической адаптации/ Кайгер В.И. – Одесса: Астропринт, 2003. – 152 с.
5. Лебедева Н.М. Теоретические подходы к исследованию взаимных установок и стратегий межкультурного взаимодействия мигрантов и населения России/ Н.М. Лебедева // Стратегии межкультурного взаимодействия мигрантов и населения России: Сборник научных статей / Под ред. Н.М. Лебедевой и А.Н. Татарко. – М.: РУДН. – 2009. – С. 10-63.
6. Петров В.Н. Этнические мигранты и полиэтничная принимающая среда: проблемы толерантности/ В.Н. Петров // Социс. Социологические исследования. – М.: Наука. – 2003. – № 7 (231). – С. 84-91.
7. Психологическая помощь мигрантам: травма, смена культуры, кризис идентичности/ под ред. Г.У. Солдатовой. – М.: Смысл, 2002. – 479 с.
8. Ручкова Н.А. Психологическая помощь при адаптации мигрантов/ Н.А. Ручкова // Социально-психологическая адаптация мигрантов в современном мире: Материалы Международной научно-практической конференции/ Отв. ред. В.В. Константинов – Пенза: ПГПУ им. В. Г. Белинского. – 2012. – С. 194-199.
9. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология / Т.Г. Стефаненко. Выпуск III. – М.: Российское психологическое общество, 1998. – 114 с.
10. Стукаленко Н.М. Структурный анализ исследования проблем адаптации личности в новых социально-культурных условиях/ Н.М. Стукаленко // Социально-психологическая адаптация мигрантов в современном мире: Материалы Международной научно-практической конференции/ Отв. ред. В.В. Константинов – Пенза: ПГПУ им. В. Г. Белинского. – 2012. – С. 144-150.
11. Шамионов Р.М. К вопросу о взаимосвязи адаптации и социальной активности мигрантов / Р.М. Шамионов // Социально-психологическая адаптация мигрантов в современном мире: Материалы Международной научно-практической конференции/ Отв. ред. В.В. Константинов – Пенза: ПГПУ им. В. Г. Белинского. – 2012. – С. 224-228.
12. Южанин М.А. О социокультурной адаптации в иноэтнической среде: концептуальные подходы к анализу/ М.А. Южанин // Социс. Социологические исследования. – М.: Наука. – 2007. – № 5 (277). – С. 70-77.

Pedko K. V.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS (IDPS)

The article represents the results of theoretical analysis of IDPs' socio-psychological characteristics. Different kinds of migration and scientists' views on the term of "cultural shock" are reviewed. Noted that cultural shock apart from negative effect can have a positive influence on individual process of adaptation to the new living conditions.

The article deals with mental states peculiar to immigrants, such as anxiety, fear, depression and others.

The issues of IDPs' socio-psychological and socio-cultural adaptation revealed through theoretical and practical heritage of significant number of scientists who researched the problem. Psychological issues and mental disorders of forced migrants have complex nature and affect all major personal spheres: emotional, cognitive, behavioral, motivational and communicational.

Tolerance considered as the basis of harmonious relations between migrants and host population.

Adaptation strategies peculiar to immigrants are classified.

There is a psychological portrait of a person which is considered to be best suitable for life in a foreign culture. However a certain set of personality characteristics varies in different cultures. Effective adaptation rather can be gained by correspondence in characteristics of individual and the social environment he end up to live in.

Social support is the most important factor in preserving and maintaining immigrants' mental health.

Key words: *forced migrants, migration, socio-psychological adaptation, adaptation strategy.*

Стаття надійшла до редакції 18.05.2015